॥ श्रीः ॥

श्रीमद्धर्मराजाध्वरीन्द्रप्रणीता

वेदान्तपरिभाषा

(मणिप्रभाख्यटीकासंवलितया शिखामणिटीकाविभूषिता च)

तदात्मजरामकृष्णाध्वरिकृता।

मणिप्रभा-टीकाकारः

उदासीनस्वामिश्रीमदमरदासः

शिखामणि-टीकाकारः

रामकृष्णाध्वरिः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

नवदेहली

पुरोवाक्

विदन्त्येव विपश्चितो यत्संस्कृतभाषा भारतीयां साहित्यपरम्परां तत्संवलितां प्रज्ञाञ्च सहस्रशो वर्षेभ्यः प्रकाशयन्ती संवर्धयन्ती च राजते। इयं हि भाषा परम्परा प्रज्ञा च प्रतियुगं नवनवमात्मानं प्रस्फुरति समाविष्करोति च। तत्र च वेदाः, शास्त्रीयं वाङ्मयम्, इतिहासः, पुराणानि, काव्यानीत्यनेकरचनाः विकासं गताः। ताश्च परम्परया संरक्षिताश्च। तत्ता आधुनिकशैल्या च संरक्षितुकामं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं मुद्रणं, सान्द्रमुद्रिकानिर्माणं, सङ्गणकद्वारा संरक्षणमिति विविधप्रयासैः प्रयतमानं वर्तते। तत्राद्यं स्थानं भजते अध्ययनमध्यापनमिति स्वीयपरिसरेषु यत्र मौखिकपद्धत्या इमाः परम्पराः संरक्ष्यन्ते।

सर्वसाधनसम्पन्नेऽस्मिन्नाधुनिकलोकेऽपि ग्रन्थानां महत्ता न किञ्चिन्न्यूना दृश्यते। तत्र च कारणं सर्वजनसुलभतैव। अत एव संस्थानमपि ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि आत्मानं सततं व्यापारयति। न केवलं स्वयं ग्रन्थान् प्रकाशयति अपि तु ग्रन्थप्रकाशनार्थमनुदानमपि दत्त्वा प्रकाशकान् लेखकांश्च प्रोत्साहयति। लोकप्रियग्रन्थमाला, शास्त्रीयग्रन्थमाला, अप्रकाशितग्रन्थप्रकाशनमाला इति विविधग्रन्थमालाः संस्थानेन प्रकाश्यन्ते। ते च ग्रन्था भृशं विद्वल्लोकेन समादृता आद्रियन्ते च। एतदतिरिच्य संस्कृतभाषाध्ययनार्थमपि स्वाध्यायशैल्या विरचिंता दीक्षाग्रन्था अपि संस्थानेन प्रकाशिता लोके चिरं प्रतिष्ठां प्राप्नुवन् ये च ग्रन्था अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षणकेन्द्रेषु आभारतं प्रधानतया पाठ्यन्ते।

एवं प्रकाशितग्रन्था अचिरादेव विद्वत्समाजस्य स्वध्यायरतानां जिज्ञासूनां छात्राणां च कृते सुलभ्या भवन्तीति संस्थानप्रकाशनानां वैशिष्ट्यं प्रयोजनञ्च चरितार्थतां याति। तादृशग्रन्थानां पुनः प्रकाशनायापि संस्थानं कटिबद्धं वर्तते। तत्र क्रमे एष ग्रन्थो विद्वल्लोकेन भृशं समादृतः वेदान्तपरिभाषा इति नामकः ग्रन्थः संस्थानस्य पुनर्मुद्रण-योजनान्तर्गततया प्राकाश्यन्नीयते। एषोऽपि ग्रन्थः सर्वैः यथापूर्वं समाद्रियेत इति विश्वसिमि। अस्मिन् पुनर्मुद्रणकर्मणि साहाय्यमाचरितवद्भ्यः सर्वेभ्यः संस्थानस्य अधिकारिभ्यः सम्यङ्मुद्रणार्थं च मुद्रकाय साधुवादान् वितरामि।

– राधावल्लभः त्रिपाठी

कुरुते तथा' इत्यादिभगवद्वाक्यैः स्पष्ट एव प्रतीयते इत्यहोरात्रवद्विरुद्धार्थप्रतिपादकयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोः कथम् एकता स्यादिति। अपिच सायणभाष्यादावनैकान्तिकोऽयं हेतुः। न हि सायणादिभिर्वेदविरोधितर्कोपन्यासपुरःसरं वेदभाष्यमभाषि, नापि तद्वेदार्थविचाररूपत्वाभाववत् तस्मादनैकान्तिकमिदं लिङ्गं न प्रकृतसाध्यसाधनायालमिति निश्चीयते॥

अथ पूर्वकाण्डे तत्तदर्थावबोधकश्रुतिषु तत्तत्प्रकरणावसाने नाभ्यासोऽर्थपरिसमाप्तिबोधको दृश्यते, वेदान्तेषु तु 'न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते' इत्याद्यभ्यासोऽर्थपरिसमाप्तिबोधको दृश्यते अतः पूर्वोत्तरमीमांसयोरैक्यं सम्भाव्यमिति वाच्यम्। नष्टप्रचारे उच्छिन्नशाखाप्राये पूर्वकाण्डे तत्तदर्थबोधकश्रुतिषु तत्तत्प्रकारणावसानेऽर्थपरिसमाप्तिबोधकोऽभ्यासो नास्तीति कथं श्रीचरणैर्निश्चीयते। न हि यथोत्तरमीमांसायां विचारितविद्यानां तत्र तत्रोपनिषत्स्वानुपूर्व्या उपलम्भः तथा पूर्वमीमांसाविचारितश्रुतीनामानुपूर्वी कुत्रचिदुपलभ्यते येनाभ्यासो निश्चीयेते। अपिचाम्नायमात्रस्य मुख्यतया क्रियार्थकत्वमतदर्थानाञ्चानर्थक्यमाशङ्क्य "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति सूत्रेणेतरयावच्छ्रुतिवाक्यानां विधिस्तावकत्वेन साफल्यं सिद्धान्तयन् महर्षिर्जेमिनिः श्रुतिदृष्टरीतिमनुकुर्वन्नपि कथं पादान्ते वा प्रकरणान्ते वा पदावृत्तिं वा वाक्यावृत्तिं वा कुर्य्यात्। परमर्षिर्व्यासदेवश्च "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रेणाम्नायमात्रस्य साक्षात्परम्परया परब्रह्मार्थकत्वेन सिद्धान्तयन् साक्षात् तत्परश्रुतिदृष्टरीतिमनुकुर्वंश्च पादान्ते वा प्रकरणान्ते वा कथं न वाक्यावृत्तिं वा सूत्रावृत्तिं वा कुर्य्यात्। न हि सहोदरयोरपि चैत्रमैत्रयोर्देवदत्तेन शिष्येण चैत्रस्य यत्र प्रामाण्यं गृहीतमिति यज्ञदत्तो गुरुरपि तस्य तत्रैव प्रामाण्यं गृह्णीयान्न त्वन्यस्यान्यत्रेति नियमः किन्त्वावयोरिव गुरुशिष्ययोरपि व्यासजैमिन्योर्भिन्नसिद्धान्ताभिरुच्योरेकेन परब्रह्मपरश्रुतीनां मुख्यत्वाभिप्रायेण तद्दृष्टरीतिमनुकुर्वता वाक्यावृत्तिरादृता न त्वितरेण विधिवाक्येषु मुख्यत्वाभिप्रायवतेति पूर्वोत्तरमीमांसयोः पृथक् शास्त्रत्वाभ्युपगमे न कश्चिद्विरोधः। किञ्च वेदान्तवाक्येष्वपि किं यत्रार्थपरिसमाप्तिस्तत्रैवाभ्यासः यद्वा यत्राभ्यासस्तत्रैवार्थपरिसमाप्तिः। नाद्यः, वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदि भूयसां तत्तद्विद्यारूपार्थानां तत्र तत्र समाप्तिसत्त्वेऽपि अभ्यासापरिदर्शनात्। अत एव न द्वितीयः, तत्रैव कुत्राप्यभ्यासाभावेनार्थपरिसमाप्त्यभावप्रसङ्गात्। तथा च तत्रोपदिष्टब्रह्मविद्यादिरूपाणामर्थानां पर्यवसानमन्यत्रापेक्षणीयं भवेत्। न चैतद्विदुषामभिमतमिति श्रीचरणा एवास्मिन्नर्थे साक्षिणस्सन्तु अपि च पूर्वकाण्डेऽपि ऋग्वेदीयैतरेयब्राह्मणे पञ्चिकान्तेऽध्यायान्ते च 'एकविंशत्या एकविंशत्या'' भवति भवति' इत्यादिरूप एकपदाभ्यासो दृश्यते तथा ऐतरेयारण्यकेऽपि आरण्यकान्ते 'अह्नो रूपमह्नो रूपम्' इत्यादिपदद्वयस्याध्यायान्ते च 'भवन्ति भवन्ति' इत्याद्येकपदस्याभ्यासो दृश्यते अतो नाभ्यासस्यार्थपरिसमाप्तिबोधकत्वं किन्तु सायणभाष्याद्युक्तरीत्याऽध्यायपञ्चिकादिसमाप्तिसूचकत्वमेव निश्चीयते॥

अत एव तु 'द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ अ० ४॥ पा० ४ ॥ सू०

विषयानुक्रमणिका

पुरोवाक्	*iii*
विषयाः	**पृष्ठाङ्काः**
मङ्गलाचरणम्	४
मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वप्रदर्शनम्	१३
प्रमालक्षणम्	१७
प्रमाणसंख्याप्रदर्शनम्	३४
प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तिनिरूपणम्	३८
मनस इन्द्रियत्वखण्डनम्	४५
प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम्	४९
वृत्तेर्बहिर्निगमप्रकारः	५१
प्रत्यक्षे शङ्कासमाधिः	५४
शब्दादपरोक्षज्ञाननिरूपणम्	५७
वह्न्यनुमितिस्थले पर्वतांशे प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	५८
जातिखण्डनम्	६१
समवायखण्डनम्	६४
ज्ञानप्रत्यक्षनिष्कृष्टलक्षणम्	६८
विषयप्रत्यक्षलक्षणम्	६९
विषयप्रत्यक्षे शङ्कासमाधिः	७०
विषयप्रत्यक्षस्य निष्कृष्टलक्षणम्	७८
वृत्तेश्चातुर्विध्यम्	७९
सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् प्रत्यक्षं द्विविधम्	८०
इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षे तन्त्रत्वाभावः	८१

विषयकत्वेन प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिविषयान्यूनानतिरिक्तविषयकप्रमुष्टतत्ताकस्मृत्यात्मकमेव ज्ञानं ग्राह्यं तदजन्यत्वस्य प्रमुष्टतत्ताकस्मृतौ सत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादित्यर्थः। संस्काराजन्यत्वं संस्कारनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतानाश्रयत्वम्। **संस्कारलिङ्गकानुमिताविति**। "अयं पुरुषो मातृविषयकस्मृतिमान्मातृविषयकसंस्कारवत्त्वान्मद्वत्" इत्याकारकसंस्कारहेतु-कानुमितावव्याप्तेरित्यर्थः। अत्र हेतुसिद्धिस्तु "अयं पुरुषो मातृविषयकसंस्कारवान्पूर्व-कालिकमातृविषयकानुभववत्त्वान्मद्वत्" इत्यनुमानेन बोध्या। तत्रानुभवसिद्धिरपि "अयं पुरुषो मातृविषयकानुभववान्मातृविषयकशब्दवत्त्वात्" इत्यनुमानेन बोध्येति। **दोषत्वेनै-वेति**। दोषत्वावच्छिन्ना या संस्कारनिष्ठजनकता तन्निरूपितजन्यतावान् भ्रमो न तु संस्कारत्वा-वच्छिन्ना या संस्कारनिष्ठजनकता तन्निरूपितजन्यतावानित्यर्थः। **चाकचिक्यादि-दोषवदिति**। अत्रादिपदेन सावयवत्वदूरदेशवृत्तित्वादिकविषयनिष्ठदोषाः पित्तादिकरण-निष्ठदोषा मैत्रादेः शुक्त्यादिविशेषांशावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानरजतस्मरणं चेत्यादिप्रमातृ-निष्ठदोषाश्च ग्राह्या इति। **मूलाविद्याया एवेति**। न संस्कारस्येति शेषः। तथा च संस्कारस्य दोषत्वेन न हेतुता किन्तु संस्कारत्वेनैव हेतुतेति ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलपदार्थज्ञानेऽव्याप्तिस्त-दवस्थाऽबाधितपदवैयर्थ्यं च तदवस्थमिति भावः॥

शि० म०—अत्र ब्रूमः। अनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानत्वं प्रमात्वम्। अनधिगतत्वं च स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्माविषयविषयकत्वेन नियतत्वं तेन स्मृतेस्तादृशसंस्कारविषयविषयकत्वात्तत्र नातिव्याप्तिः।

म० प्र०—अनधिगतत्वं च=ज्ञाननिष्ठमनधिगतार्थविषयकत्वं च। **स्वाव्यवहित-पूर्वक्षणवृत्तीति**। स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्माविषयविषयकत्वनिरूपिताधिकरणतावत्त्वं तथा च स्वमयं घट इति ज्ञानं तस्मादव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्मः पट इत्यादिज्ञानात्मको धर्मस्तस्य विषयः पटादिस्तद्भिन्नघटविषयकत्वनिरूपिताधिकरणतावत्त्वमयं घट इति ज्ञाने इति लक्षणसमन्वयः। अत्र स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्माविषयविषयकत्वाधिकरणत्वं विहाय स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्माविषयविषयकत्वेन नियतत्वमित्युक्तिर्यत्र स्वाव्यव-हितपूर्वक्षणवृत्तिधर्माविषयविषयकत्वं तत्र स्मृतिभिन्नत्वमिति स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति-धर्मविषयविषयकत्वस्य स्मृतिभिन्नत्वव्याप्यताबोधनार्थेति। न चेश्वरघटादिज्ञानमादाय पुरुषान्तरघटादिज्ञानमादाय च लक्षणासंभवरूपोदोष इति वाच्यम्। 'स्वसमानाधिकरणेति' धर्मविशेषणस्यापि निवेशनीयत्वात्। न चैवमीश्वरादिघटादिज्ञानमादाय लक्षणासंभवरूप-दोषासंभवेन यद्वेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य नन्वीश्वरज्ञानमादाय इत्याद्यवतरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्। वक्ष्यमाणावतरणस्य यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेणोपपत्तेः। कस्मिंश्चित्पुस्तके स्वाव्यव-हितपूर्वक्षणवृत्तिधर्माविषयविषयकत्वेन नियतत्वमित्यस्य स्थाने स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति-धर्मविषयविषयकत्वेननियतत्वमिति पाठोऽस्ति। तस्य स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्मविषय-विषयकत्वनिरूपिताधिकरणताशून्यत्वमित्यर्थः। अत्रापि स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिधर्म-